

ЗАПАДНИ УНИВЕРЗИТЕТ У ТЕМИШВАРУ
Филолошки, историјски и теолошки факултет
Колектив за српски и хрватски језик и књижевност

ЖИВОТ ПОСВЕЋЕН ТРАГАЊУ ЗА ЕТНИЧКИМ ИДЕНТИТЕТОМ

**Зборник у част универзитетском професору др
Михају Миљи Радану
поводом 65. рођендана**

Уредници:

Маца Царан Андрејић
Миљана-Радмила Ускату

Тимишвар, 2019.

UNIVERSITATEA DE VEST DIN TIMIȘOARA
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
Colectivul de Limba și Literatura sârbă și croată

**O VIAȚĂ DEDICATĂ CERCETĂRII
IDENTITĂȚII ETNICE**

**Volum omagial dedicat
prof. univ. dr. Mihai Milja Radan
la a 65-a aniversare**

Volum îngrijit de:

Mața Țaran Andreici
Miliana-Radmila Uscatu

Timișoara, 2019

Ана Р. Савић-Грујић*

Институт за српски језик САНУ Београд**

ЛЕКСИЧКИ СИНОНИМИ У РЕЧНИКУ ПАСТИРСТВА ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

У раду су представљени лексички синоними ексцерпирани из *Речника пастирства југоисточне Србије* Н. Богдановића. Одабиром једног броја именичких и придевских лексичких јединица показано је да су широка територија, више дијалекатских типова у оквиру призренско-тимочке дијалекатске области, као и различит утицај старине и других веза условили појаву великог броја речи код којих се на семантичком плану реализује значењска блискост. Такође, истакнуто је да се синонимија обично успоставља на нивоу веће целине (два дијалекатска типа у оквиру призренско-тимочке дијалекатске области или два села у оквиру једног дијалекатског типа) и да исти говорник никада истовремено неће употребити две лексеме са истим значењем.

Кључне речи: српски језик, југоисточна Србија, призренско-тимочка дијалекатска област, пастирска лексика, синоними

На територијалној омеђености која се простире од границе са македонским језиком на југу до Зајечара на северу и од Јужне Мораве на западу до границе са бугарским језиком на истоку, у 40 пунктова,¹ по упитнику од 737 питања и више од 2000 потпитања, пописана је пастирска лексика српских народних говора. На основу те грађе

---

* anasavic81@gmail.com

** Прилог је настао у оквиру пројеката „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора“ (ЕДБ 178020), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије и „Лексиколошка проучавања југоисточне Србије“, који се реализује у Огранку САНУ у Нишу.

¹ а) Тимочко-лужничка област: Кожељ, Штитарац, Жлне, Топли Дол, Бучум, Лозан, Иново, Височка Ржана, Рсовац, Мирковци, Велики Јовановац, Беровица, Ореовац, Радошевац, Стол;

б) Сврљишко-заплањска област: Сесалац, Левовик, Мужинац, Бели Поток, Преконога, Церје, Малча, Велики Крчимир, Чука;

в) Јужноморавска област: Вукања, Мала Река, Златићево, Мртвица, Прекодолце, Куново, Власе, Буштрање, Горње Требежиње, Крива Феја, Црвени Град, Радовница, Раковац, Широка Планина.

проф. Недељко Богдановић сачинио је радну верзију *Речника пастирства југоисточне Србије*.²

Будући да је *Речником* обухваћена широка територија и више дијалекатских типова у оквиру призренско-тимочке дијалекатске области, читалац ће најпре приметити разлике које се јављају на фонетском плану: *tj, *dj: *броћ / броч, гутураћ / гутурач, врећа / вреча, говеђина / говеџина*; к, г + е, и, као и иза: ј, љ, њ: *џигерица / џиђерица, гива / ђива, вејка / вејћа, дрдоњка / дрдоњћа*; л вок.: *влна / вуна; млзе / музе; млизгруда / музигруда, жлча / жључка / жучка, жлтџ / жутка, блосерина / бљосерина*, а : е : у: *вешаљка / вешељка / вешуљка*; а : о: *магаре / могоаре*; е : а: *жельуд / жалуд*; е : у: *гајденица / гајдуница*; о : у: *бокоша / бокуша*; вш / вч: *гривша / гривча*; д : ђ (аналогија): *говедина / говеђина, закадено / закађено*; дв : св: *двиска / свиска*; зј : јз: *козји / којзи, козина / којзина*; зн : зњ: *гузно / гужњо*; л : љ: *жалуд / жельуд; крлеж / крљеж*; н : њ: *гребен / гребењ; кускун / кускуњ, брабонка / брабоњка, копан / копањ, лисковина / лисковиња*; је : е: *јетрак / етрак*; гне : гње: *гнездо гњездо*; тн : тњ : књ: *вратница / вратњица / вракњица*; тк : чк: *грутка / гручка*; ст : сл: *креста / кресла*; шн : чн: *јешина / јечна, јешник / јечник*; шт : ч: *врешти / вречи*; с : ш: *сушеница / шушеница*. Неке од ових појава представљају црте различитих дијалекатских типова на призренско-тимочком терену, а неке су својина истога типа. Иако у раду неће бити речи о овим разликама, наводимо их ради илустрације и евентуалног подстрека за даљи рад.

Овом приликом пажњу смо усмерили на лексичке синониме. У раду се нећемо бавити синонимијом у теоријском смислу, већ ће се наше излагање темељити на научним поставкама које су у вези са синонимијом репрезентоване у радовима: Прћић 1997, Шипка 1998, Гортан-Премк 2004, Петровић 2005, Драгићевић 2007. Синонимима ћемо приступити као лексемама које у свом семантичком садржају имају исту архисему и бар једну или више истих сема (Гортан-Премк 2004: 140) и код којих се у одређеном контексту реализује семантичка вредност која упућује на исти референт (Драгићевић 2007: 248, 255).

Ишчитавајући *Речник пастирства југоисточне Србије*, приметили смо да се за велики број реалија из области пастирства

---

² У Огранку САНУ у Нишу у оквиру научноистраживачког пројекта *Лексиколошка проучавања југоисточне Србије* у току је рад на теми „Лексика пастирства“. Координатор пројекта је академик Александар Лома, а руководилац др Недељко Богдановић.

јављају синоними, односно речи код којих се у неком од значења исказује семантичка блискост. Наша намера је да одабиром једног броја именичких и придевских синонимских парова покажемо како се на уском простору, у ограниченом, специјализованом фонду лексема, могу појавити исте/блиске реализације смисла оличене у формално различитим језичким јединицама.

Синонима има у свим доменима пастирске терминологије. Осврнули смо се најпре на оне најопштије који нису карактеристични само за одређену територију, већ су познати целом српском говорном подручју.

На тимочко-лужничком тлу чувар говеда на паши означава се лексемама *воловар* и *говедар*. Иако се наизглед ради о синонимима, према наводима Т. Милосављевић (2017: 384) лексема *говедар* се у овом лексичком односу понаша као надређени члан јер сугерише на „семантичку општост и садржајни обим“ – говедо ’опште име за бика, вола, краву и теле’, док основа лексеме *воловар* „реферира на мужјака“ (Исто).

За именовање чувара стада на пашњаку употребљавају се лексеме *чобанин* и *пастир*. Реч је о апсолутним синонимима, чија је замена у контексту заснована на различитом пореклу, односно на целом српском говорном подручју се напореда са словенском речи *пастир* употребљава и турцизам *чобанин*. Међутим, у говорима призренско-тимочке дијалекатске зоне фреквентнију употребу имају лексеме *овчар* / *овчарин* и *козар*, које се односе на чување конкретног стада (оваца или коза). Оне међусобно нису синоними, али на семантичком ниву представљају лексичке јединице нижег ранга у односу на *чобанин* и *пастир* јер упућују на сужено значење ових лексема – ’онај који чува стадо’ : ’онај који чува овце / козе’.

Синонимија је присутна и у домену номинације делова тела и неких телесних особина домаћих животиња.

У говорима призренско-тимочке дијалекатске области за означавање предњег дела главе код свиње којим она рије употребљава се лексема прозирне мотивације *рило*. У различитим деловима тимочко-лужничке говорне области забележене су још и лексеме *дулица* и *чуриљћа*, а у призренско-јужноморавском и лексема *прњушка*.³

---

³ У раду се нисмо бавили етимологијом ексцерпираних речи те је мотивисаност често остала нејасна.

Предњи део главе неких домаћих животиња именује се лексемама *губица*, *прлица* / *прљлица* / *прњица*, *прњака* / *рњака*. На призренско-јужноморавском говорном подручју посведочени су облици *прлица*, *прњака* / *рњака*. Синоними *прљлица* и *губица* су најфреквентнији на тимочко-лужничком подручју, а *прњица* у говорима сврљишко-заплањског типа.

За именовање овце којој густ и дуг прамен вуне пада преко чела у тимочко-лужничким говорима користе се синонимне лексеме *ђива* и *ђумка*, а у призренско-јужноморавским *бућка*.

Израслина на глави кокошке или петла широм говорног подручја означава се лексемама *креста* / *креса* / *кресла* и *гребен* / *гребењ*. Лексема *креста* и њене фонетске варијанте примарно се односе на меснату израслину на глави домаће кокоши. Примарно значење ове лексеме синонимно је са секундарним, метафоричким значењем лексеме *гребен* / *гребењ*. У истом значењу *Речник* доноси и лексеме *обер* и *уљ* нејасне мотивације.

Лексеме *гроња* / *гроњћа* 'гранчица воћке са више плодова', *синсуљка* / *синсуљћа* 'ђинђува, минђуша', *китка* / *кићанка* 'цвет, цвећка', *менђуша* / *менђушка* 'наушница, минђуша', *пелешка* 'кућица ситног пужића', *реска* 'реса, цваст код ораха', примарно се односе на различите ентитете из човековог окружења. Међутим, њихова секундарна, најчешће метафоричка значења везују се за израслине у облику висуљака испод губице овце или козе. Иако основна значења ових лексема не ступају у синонимске односе, када се употребе у множини *гронће* / *грончићи*, *синсуљће*, *кићанке*, *менђушке*, *моћке*, *пелешке*, *реске* и у одговарајућем контексту, у семантичким позицијама у којима се реализује метафоричко значење, постају синоними. Свакако, не јављају се све ове лексема на целој призренско-тимочкој дијалекатској територији па самим тим ни оваква метафоричка значења. Највише синонима посведочено је на тимочко-лужничком тлу: *гронће*, *синсуљће*, *менђушке*, *пелешке*, *рес(к)е*. У говорима сврљишко-заплањског типа у овом значењу употребљавају се лексеме *кићанке* и *рес(к)е*, а у призренско-јужноморавским говорима *грончићи*.

Део ноге којим животиња (свиња или говедо) додирује тло широм призренско-тимочке дијалекатске области номинована је једном од варијанти *чапоњак* / *чапоњак* / *чапоњка*. На тимочко-лужничком тлу потврђене су још и фонетске варијанте *папак* / *папак*.

Синонимних лексема има и у номинацији унутрашњих органа домаћих животиња.

Турцизмом *џигерица* / *џићерица* именују се плућа и јетра брва. Ова лексема потврђена је широм призренско-тимочког говорног подручја. У тимочко-лужничким говорима исту семантичку реализацију има и домаћа лексема *дроб*, мада се примарно употребљава за именовање живинских изнутрица. На сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском тлу лексема *дроб* се примарно употребљава за означавање изнутрица и јела од изнутрица.

За номинацију свињске бешике користе се синонимне лексеме *пу(в)ало*, *мејур* / *мејур* / *мојур* и *пендуј*. У сврљишко-заплањским говорима потврђена је само лексема *пу(в)ало*. Највише варијанти забележено је у тимочко-лужничким говорима: *пу(в)ало*, *мејур* / *мејур* и *пендуј*. Фонетска варијанта *мојур* егзистира у говорима призренско-јужноморавског типа.

Чипкасто масно ткиво у облику беле мреже којим су обавијени унутрашњи органи бравчета на тимочко-лужничком тлу означено је великим бројем именовања: *копрен(к)а*, *крзна* (плт.), *крпа*, *марамница*, *обир* / *обиротина*, *опор*, *скрама*. У призренско-јужноморавским говорима потврђена је лексема *тулбенче*. Већина ових лексема примарно се везује за неке друге ентитете, а у синонимске односе ступају тек својим секундарним семантичким реализацијама.

Велика продуктивност синонима посведочена је и у лексичком слоју који се односи на сточну храну и њену припрему.

Храна за стоку од самлевених хранива у призренско-тимочкој дијалекатској области означава се синонимним лексемама *јарма*, *трице*, и *крма* / *крмилка*.

Храна од брашна, воде и остатака хране означава се синонимним лексемама *брк* и *помије*. Према подацима у *Речнику* лексема *брк* се употребљава на призренско-јужноморавском говорном подручју, а *помије* на тимочко-лужничком.

Лексемама *грумен*, *краљак* / *крањак* и *крупица* именује се комад камене соли који се даје стоци да лиже. На тимочко-лужничком тлу потврђене су лексеме *краљак* / *крањак* и *крупица*. Призренско-јужноморавски говори за исту реалију користе називе *грумен* и *крупица*, а у сврљишко-заплањским је потврђен једино назив *крупица*.

Одсечена грана која се употребљава за сточну исхрану и користи за прављење лисника – пласта сачињеног од више таквих грана, широм призренско-тимочке дијалекатске области номинује се великим бројем лексема. У разним деловима тимочко-лужничког говорног типа забележене су лексеме: *брстина*, *веја* / *ве(ј)ћа*, *гранка*, *лисковина* / *лисковница* / *лисковача*, *шуман*. Лексема *лисковача*

потврђена је и у сврљишко-заплањским говорима, као и *вејка* и *ћопка*. Велики број лексема егзистира и на призренско-јужноморавском говорном подручју: *ваша*, *грањка*, *лисковиња*, *лисничина*, *шумка*. Све ове лексеме имају заједничку семантичку компоненту 'део лисника', што условљава успостављање синонимског односа. Међутим, разликују се у присуству/одсуству семе која носи информацију о поседовању увелог лишћа.

Блиске реализације значења присутне су и код лексема којима се означавају различити ентитети из суживота домаћих животиња и њихових одгајивача. У првом реду мислимо на простор у коме животиње бораве, а потом и на бројна помагала која се користе у пастирству.

Лексемама *буџак*, *котар* / *котарка*, *кочак* / *кочар* именује се засебан део појате за смештај младунчади. На основу података из *Речника*, на тимочко-лужничком терену у употреби су називи *буџак*, *котар*, *кочак* / *кочар*, на призренско-јужноморавском *котар* / *котарка*, а на сврљишко-заплањском *кочар*. Иако илустративни материјал у *Речнику* не нуди ближа објашњења, претпостављамо да се не ради о апсолутним синонимима. Забележеним лексемама означавају се објекти који имају исту намену, али постоје разлике у њиховом изгледу.

Тучак у звону које носи овца која предводи стадо означава се лексемама *бенце* / *бремце* / *бренце* и *жало*.

За номинацију узице од упредене кострети којом се везује опанак у тимочко-лужничким говорима употребљавају се лексеме *врца* / *врџа* / *врџанка*, *дретва*, *поворка*. Акценатска варијанта *врца* потврђена је у призренско-јужноморавским говорима.

Задебљање на пастирском штапу именовано је лексемом *гуџа*. Лексема *чомрзга* примарно се везује за задебљање на удовима животиња, али њено секундарно значење представља синоним лексеме *гуџа*. Обе лексеме потврђене су у говорима тимочко-лужничког типа.

Дрвена направа која помаже да се преко рамена напред и назад носи терет уједначене тежине означава се синонимним лексемама *кобилка* и *обрамица*. Међу овим лексемама постоји апсолутна синонимија јер се ради о истој реалији чији је назив подстакнут различитом семантичком мотивацијом – 'она која носи терет попут кобиле' : 'она која се носи о рамену').

Мотка која се поставља преко стога да ветар не разноси сено означава се лексемама: *лемез* / *лемезина* / *лемезница* / *лемеска*,

матина, притиска, притка. У *Речнику* нема потврде о стању на сврљишко-заплањском говорном подручју. У призренско-јужноморавским говорима забележена је једино *лемезница*, а остале лексеме и њихове фонетске варијанте посведочене су у различитим деловима тимочко-лужничког краја.

За означавање комада меса који је спреман за сушење у употреби су лексеме *вешалка* и *сушеница / шушеница*. Лексема *вешалка* потврђена је у говорима призренско-јужноморавског и сврљишко-заплањског типа, а овакво именовање мотивисано је начином распоређивања меса ради сушења. Фонетске варијанте *сушеница / шушеница* егзистирају на тимочко-лужничком тлу. Назив је мотивисан врстом термичке обраде.

Синонимија се остварује и паралелном употребом једног броја придевских лексема. У домену квалификације животињских особина забележили смо два синонимска пара *брљива / вртоглава* (о овци) и *дебело / гузно* (о цреву).

Овца која узнемирено врти главом зато што ју је напао брљ / брваљ⁴ у различитим крајевима тимочко-лужничке говорне зоне квалификује се истозначним придевским лексемама *брљива* и *вртоглава*. Обе придеске лексеме маркирају овцу према карактеристичној особини која се манифестује у спољашњем виду. Разлика се читава једино на мотивацијском плану. Квалитативно значење придевске лексеме *брљива* потиче од мотивне именице која упућује на ларву која изазива специфично понашање, док се мотивисаност придевске лексеме *вртоглава* налази у синтагми *врти главом*.

Исту семантчку и функционалну вредност, али другачији тип мотивације распознајемо код придевских лексема којима се квалификује задњи део система пробавног тракта код брава – *гузно / гужњо / дупно црево* и *дебело црево*. Синонимима *гуз / гузица* и *дупе* у значењу „стражњи део тела на коме се седи” мотивисани су синтагматски спојеви *гузно црево / гужњо црево*, који су забележени у тимочко-лужничком крају и *дупно црево* у сврљишко-заплањском крају. У тимочко-лужничким говорима је потврђена и синтагма *дебело црево*, чије је квалитативно значење садржано у мотивном придеву.

---

⁴ *Брљ / брваљ* је бобичаста ларва овчије пантљичаре *Taenia coenurus*, која живи у мозгу овце и изазива брљивост (РМС 1967: 281).

Синонимне придевске лексеме потврдили смо и у сегменту који се односи на квалификацију млечних прерађевина. Значењско богатство придева *пресан* 'некуван, непечен, неосушен, неусољен, сиров' условљава његову семантичку диференцијацију те он ступа у синонимски однос са придевом *неварен* у синтагми *неварено млеко / пресно млеко* (у тимочко-лужничким говорима) и са придевом *несолено* у синтагматском споју *несолено сирење / пресно сирење* (у призренско-јужноморавским говорима).

Кратко бављење овом темом показало је да је у домену пастирске терминологије потврђен знатан број лексичких јединица које могу ступати у синонимске односе. Утврђено је да се синонимија остварује истовременом употребом домаће и стране речи, потом речи различите семантичке мотивације, као и стварањем секундарних значења. Такође, неке од синонимних лексичких јединица представљају архаизме, неке су резултат иновација, док поједини синоними имају живу и широку употребу. Пошто је *Речник* базиран на подацима забележеним у говорима призренско-тимочке дијалекатске области, односно у говору више сеоских заједница које припадају тимочко-лужничком, сврљишко-заплањском и призренско-јужноморавском дијалекту, лексичка разликовност се најчешће успоставља само на нивоу веће целине. Наиме, исти говорник, у истој говорној ситуацији неће употребити две лексеме са истим значењем, али ће на нивоу две социјалне зајенице – два села или два дијалекатска типа то бити могуће. У том смислу, овде је реч о синонимима који не живе у истом говору, код истог говорника, али, у целини узев, припадају једном делу призренско-тимочке дијалекатске области српскога језика.

Извор

Богдановић, Недељко. *Речника пастирства југоисточне Србије*. (рукопис)

ЛИТЕРАТУРА

- Гортан-Премк 2004: Гортан Премк, Даринка. *Полисемија и организација лексичког система у српскоме језику*, друго издање. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Драгићевић 2007: Драгићевић, Рајна. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Милосављевић 2017: Милосављевић, Тања. „Лексика српског призренског говора”. У: *Српски дијалектолошки зборник LXIV*, стр. 1–602. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ.
- Петровић 2005: Petrović, Bernardina. *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskom jeziku*. Zagreb: hrvatska sveučilišna naklada.
- Прћић 1997: Прћић, Твртко. *Семантика и прагматика речи*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевна Зорана Стојановића.
- Шипка 1998: Шипка, Данко. *Основи лексикологије и сродних дисциплина*. Нови Сад: Матица српска.
- РМС 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика I–VI*. Нови Сад: Матица српска.

